

Kazimiero Simonavičiaus
UNIVERSITETAS

Lietuvių kalbos žodyno turtinimo būdai ir priemonės

Prof. dr. Elena Jolanta
Zabarskaitė

jolanta.zabarskaite@ksu.lt

www.ksu.lt

Ką reiškia turtinti žodyną?

Tai – mokytis(s) saviraiškos ir kūrybiškumo, jį siejant su aplinkos stebėjimu, vertinimu, savistaba, teksto suvokimu.

Tai – lavinti(s) sąvokinį aparatą.

Tai – mokytis(s) formaliųjų teksto kūrimo ir žanro reikalavimų.

Tai - kognityviai (per užduotis, tekstus) mokytis(s) metaforinio mąstymo, palyginimų, epitetų, sinonimų vartojimo pagrindų.

Žodžio galia

- L. Vitgenšteinas (*Ludwig Wittgenstein*) sakė: „*Mano kalbos ribos žymi mano pasaulio ribas*“.
- Kiekvienas žodis – kalbinio pasaulėvaizdžio plyta.
- Žodis yra pagrindinis kalbos vienetas.

- Semantinių procesų supratimas yra labai svarbi geros kalbos, kūrybiškumo ir kūrybingumo prielaida.

Prastėjant kalbos suvokimo ir raiškos situacijai, mokykloje turime labiau atsigręžti į semantiką ir mokytis per ŽODĮ pažinti kalbą, taigi, ir pasaulį

TAM REIKALINGOS METODOLOGINĖS SLINKTYS:

- Nuo leksikos prie semantikos.
- Nuo „vaizdingumo“ prie prasmės.
- Nuo „ornamentuotos“ kalbos prie asmenine patirtimi grindžiamos raiškos.
- Nuo kalbos ir vaizdo priešpriešos iki kalbos ir vaizdo sąjungos.

Leksikos reikėtų mokyti kiekvieną pamoką, metodiškai atliepant kiekvieną iš trijų žodyno turtinimo uždavinių

Leksikos
fondo
plėtimas

Vaizdingosios
leksikos ir
frazologijos
vartojimas

Abstrakčiosios
leksikos
išteklių
kaupimas

Pamatinės žinios siekiant programoje numatytų tikslų

Moksleiviai turi suprasti:

- Kas yra žodis;
- kaip leksinė reikšmė siejasi su sąvoka;
- kodėl ir kaip veikia semantiniai laukai;
- kokie yra leksikos tipai pagal vartojimą ir kilmę.

5-6 klasės veiklos ir mokymosi pasiekimai pagal Lietuvių kalbos ir literatūros pagrindinio ugdymo bendrąją programą, patvirtintą Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2016 m. sausio 25 d. įsakymu Nr. V-46

Veiklos, susijusios su moksleivių žodynu:

- Nežinomų žodžių reikšmių nustatymas iš konteksto.
- Semantinė sinonimų analizė.
- Semantinė žodžių, vartojamų perkeltine reikšme, analizė.

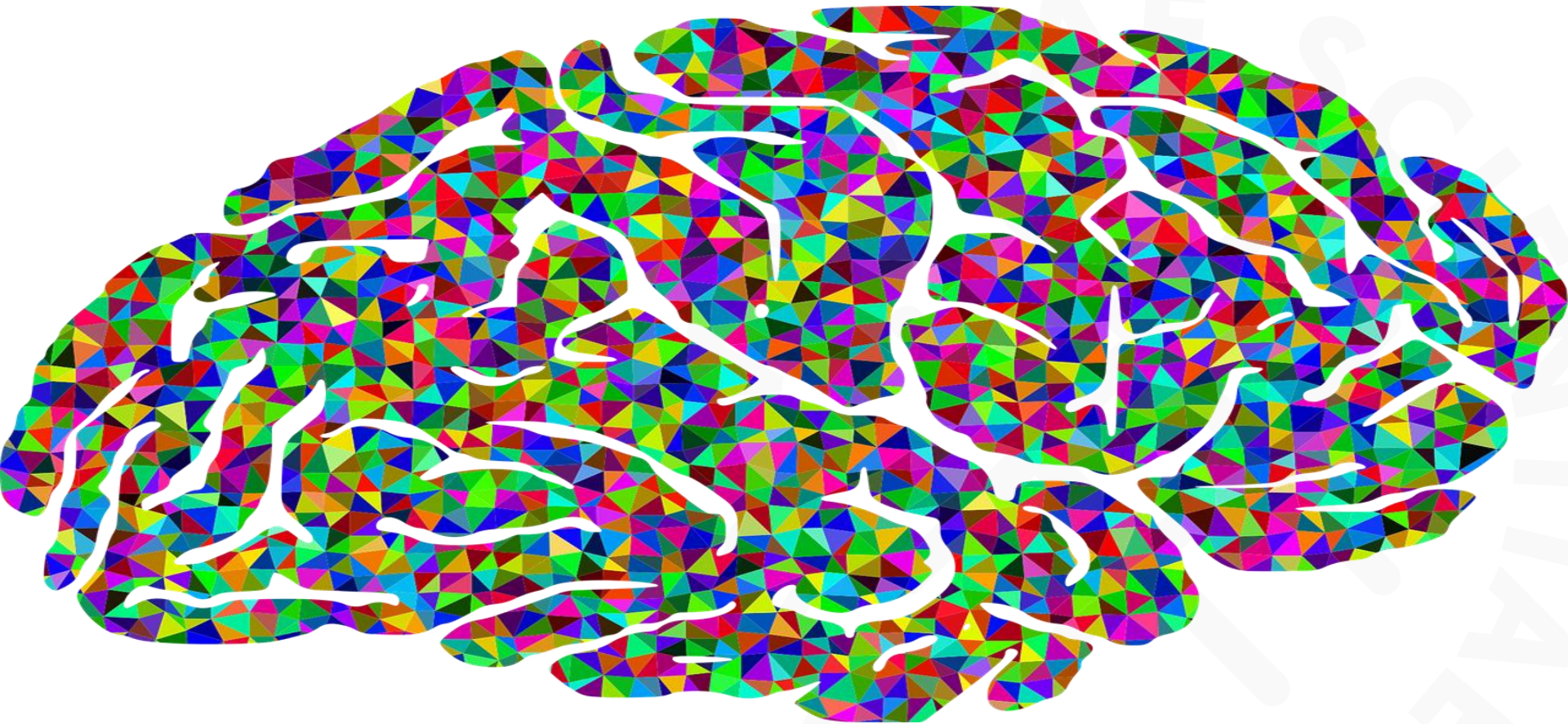

• Mokymosi pasiekimai, susiję su moksleivių žodynu:

- Tinkamai vartoja stilistines ir retorines kalbinės raiškos priemones (daugeliu atvejų tai tinkamas žodžio arba žodžių junginio / frazeologizmo) parinkimas – J. Z.)

Atsižvelgdami į semantikos tinklaveiką kompleksiai turtiname žodyną

© GDJ nuotrauka (pixabay.com)

6 žingsnių planas (pavyzdys)

Moksleiviai mokosi apibūdinti žmogų pagal išvaizdą, pomėgius ir veiklas.

Penkių žingsnių planas vykdyti programoje numatytas veiklas (supažindinti su semantiniiais procesais) ir turtinti žodyną:

1. Palyginimų analizė,
2. daugiareikšmiškumo analizė,
3. sąvokinio aparato ir abstrakčiosios leksikos plėtimas,
4. pagrindinio leksikos fondo plėtimas,
5. deminutyvų vartojimas,
6. stiliaus ugdymas.

1 žingsnis. Analizuojam palyginimus. PIKTAS KAIP VILKAS

© Olichel nuotrauka (pixabay.com)

© Valdo Augustino nuotrauka,
www.vilkai.lt

1 žingsnis. Analizuojam palyginimus. GUDRUS KAIP LAPĖ

Nuotraukos šaltinis

<https://thecouchsports.com/>

Nuotraukos šaltinis www.lapes.lt

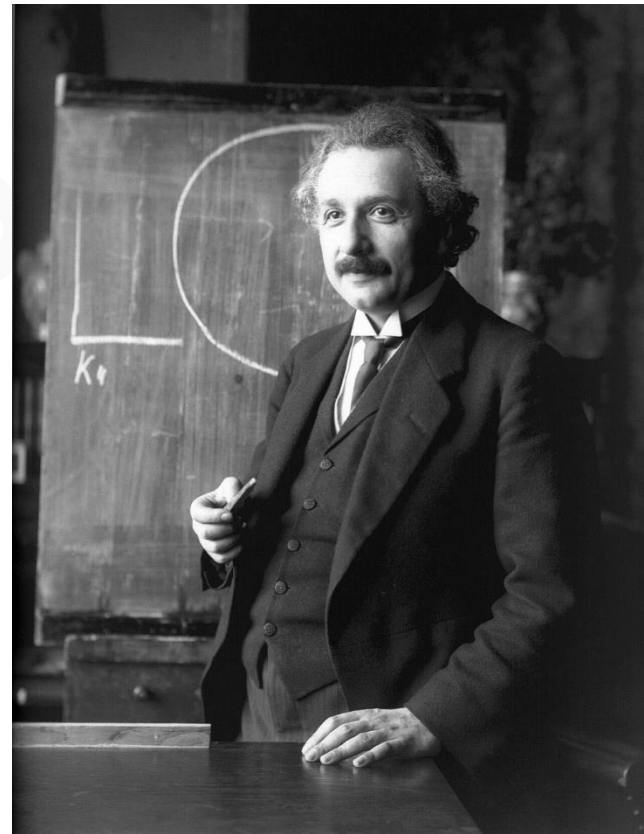

1 žingsnis. Analizuojam palyginimus. *PROTINGAS KAIP PELEDA*

© Petro Kratochvilo nuotrauka,
www.publicdomainpictures.net

© Skeeze nuotrauka (pixabay.com)

1 žingsnis. Analizuojam palyginimus. UŽSISPYRĘS KAIP? Aha! Ožys!

© Billycm (pixabay.com)

PR
/ /
SEMIAE

2 žingsnis. Analizuojam daugiareikšmiškumo procesus. Kas tas ožys?

Kiekvienas žmogus pirmiausia sako, kad tai naminis gyvūnas. © Tappancs nuotr. (pixabay.com)

Zoologai tam tikrose situacijose sako, kad tai laukinis gyvūnas. © Hansbenn nuotr. (pixabay.com)

2 žingsnis. Analizuojam daugiareikšmiškumo procesus. Kas tas ožys?

Gimnastė / gimnastas sako, kad tai sporto prietaisas :

Malkų pjovėjas sako, kad tai malkų pjovimo prietaisas:

2 žingsnis. Analizuojam daugiareikšmiškumo procesus. Kas tas ožys?

Supykę mes užsispyrusį žmogų
pavadiname ožiu (ilustracija iš
www.demotyvacijos.tv3.lt)

Etnologai ožiu vadina Užgavėnių
personažą. © K.Čachovskio nuotr. /
Delfi. **Aha! Etnologai!**

3 žingsnis. Plečiam sąvokinį aparatą ir abstrakčiąją leksiką. Kas yra etnologė? Ar tai pomėgis? Ar profesija?

Aiškindamiesi galimai nežinomo / išmoktino žodžio reikšmę galime pasinaudoti semantiniiais laukais.

- Sinoniminis *etnologo* laukas: tautosakininkas, liaudies kultūros tyrinėtojas.
- Teminis (sisteminis) *etnologo* laukas: tauta, etnokultūra, tapatybė, identitetas, papročiai, tradicijos, liaudies dainos, pasakos, padavimai, mįslės ...

4 žingsnis. Pagrindinio leksikos fondo plėtimas. Pasiremiamė teminiais tapatybės ženklus reiškiančių žodžių semantiniiais laukais.

Žmonių veikla: audėja, bitininkas, bitininkystė, kryždirbys, kryždirbystė, piemuo, verpėja, žolininkė; austi, audžia, audė (liną); drožti, drožia, drožė (kryžių); kopinėti, kopinėja, kopinėjo (medų); ganyti, gano, ganė; rinkti, renka, rinko; verpti, verpia, verpė; kūrybiškas, kūrybiška; talentingas, talentinga.

Gamta: ažuolas, gintaras, linas; sodinti, sodina, sodino (ažuolą); žaliuoti, žaliuoja, žaliavo; didingas, didinga; senovinis, senovinė.

Kultūra: daina, kanklės, sutartinė; groti, groja, grojo (kanklėmis); melodingas, melodinga; skambus, skambi.

Šventės: Joninės, Kazimierinės, Užgavėnės, Žolinės; minėti, mini, minėjo; švesti, švenčia, šventė ir t. t.

*5 žingsnis. Laviname vaizdingą kalbą.
Kalbėjome apie teminio etnologo lauko
elementą – liaudies dainas – tai geriausia
proga pasimokyti deminutyvų vartojimo*

Žinutė moksleiviams

Deminutyvais vadinami maloniniai arba mažybiniai žodžiai. Su šiais maloniniais žodžiais dažnai susiduriame savo kasdienėje kalboje, nors turbūt to dažnai nepastebime.

Juos vartojame kreipdamiesi į asmenį ar gyvūną, norėdami kuo švelniau pavadinti kokį nors daiktą ar nusakyti jo mažumą, menkumą, pavyzdžiui, mama, mamytė, mamukė, mamutė, mamelė, mamyčiukė; brolis, brolelis, broliukas, brolužis, brolužėlis, brolytis ir pan.

Daugiausia deminutyvų yra lietuvių liaudies kūryboje, t. y. pasakose, sakmėse, dainose ir smulkiojoje tautosakoje

6 žingsnis. Laviname stiliaus pojūtį. Mokome sąmoningai atskirti deminutyvų reikšmės atspalvius

Pratimo pavyzdys. Perskaityk sakinius. Pabrauk deminutyvus. Pagalvok ir parašyk, kuo jie skiriasi.

- Mergytė mėgo valgyti ledus.
- Mergiūkštė nuolat erzino savo jaunesnį broliuką.
- Žmogėnas toliau melavo susiriesdamas.
- Žmogelis jautėsi labai nejaukiai didelėje salėje.
- Žmogutis godžiai valgė košę.
- Priglaudėme benamį šunytį.
- Šunėkas lojo ir bandė kąsti.

*6 žingsnių plano rezultatai, kurie formuoja pasiekimus
„tinkamai vartoti stilistines ir retorines kalbinės raiškos priemones“
(Programa)*

Išplėtėm ir pakartojom pagrindinį leksikos fondą. Mokėmės profesijų ir veiklų įvardijimo, švenčių pavadinimų, gamtos objektus žyminčių žodžių, etc.

Supratom palyginimų, daugiareikšmiškumo, reikšmės perkėlimo semantinius mechanizmus, mokėmės vartoti deminutyvus.

Išmokom abstrakčiosios leksikos žodžių. Analizavom etnologiją kaip intelektualinės veiklos sritį ir tapatybę kaip vieną esmingųjų abstrakčių sąvokų.

7-8 klasės veiklos ir mokymosi pasiekimai pagal Lietuvių kalbos ir literatūros pagrindinio ugdymo bendrąją programą, patvirtintą Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2016 m. sausio 25 d. įsakymu Nr. V-46

Veiklos, susijusios su moksleivių žodynu:

- Kūrybiniai darbai naudojantis žodynais.
- Baltiškos leksikos samprata.

Mokymosi pasiekimai, susiję su moksleivių žodynu:

- Išmano rašymo strategijas ir jomis naudojasi.
- Plečia žodyną.
- Ieško informacijos, aiškindamiesi nežinomų žodžių reikšmes, ir išmoksta tuos žodžius vartoti.

Leksinės reikšmės ir sąvokos samprata 7-8 klasėse

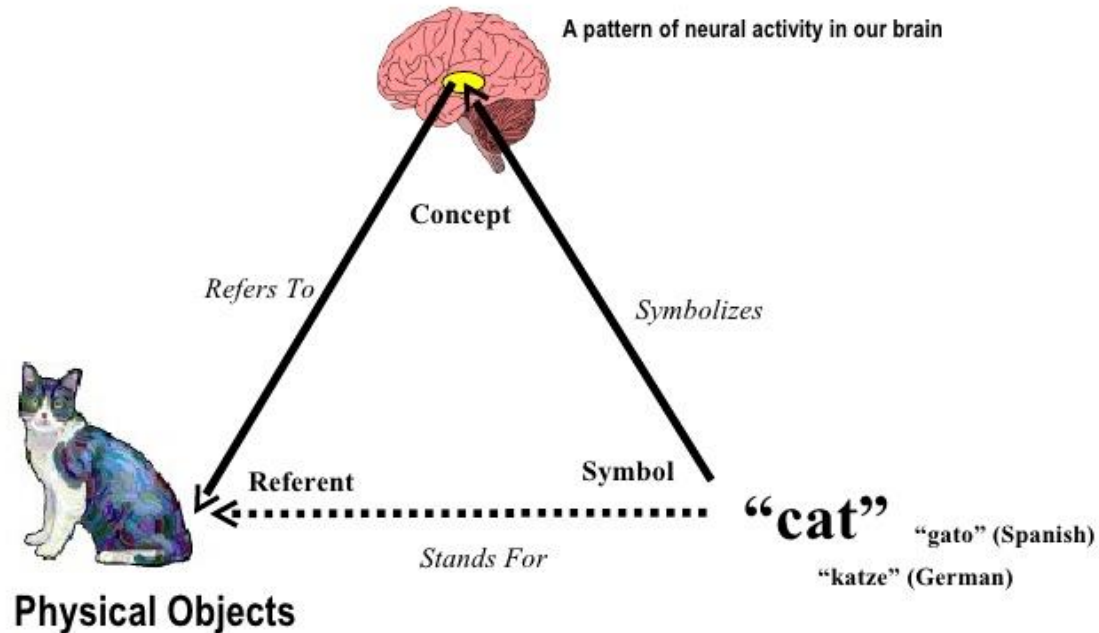
© Brunhilde Reinig nuotr.
(publicdomainpictures.net)

- Žodžio semantinės sandaros suvokimas: *sąvoka + vaizdinys* – padeda moksleiviams suvokti reikšmės atspalvius ir žodžio kūrybinę potenciją.
- Analizuojant žodžių reikšmes ir ieškant sąsajų su jų kontekstais formuojami kūrybinio rašymo įgūdžiai.

Suprasti, kas yra sąvoka, padeda klasikinis semantinis trikampis

Semantic Triangle

Ogden, C. K., & Richards, I. A. (1923) *The Meaning of Meaning*

15 of 54

Kalbos kūrybiškumo galia glūdi unikaloje kiekvieno žodžio sąvokoje. Jos analizė gali būti kūrybinė medžiaga projektams ir meninėms bei mokslinėms idėjoms kurti. Štai ką gali atskleisti žodžio „kibinas“ sąvokos analizė

Kelkim kausimą, kaip Lietuvoje atsirado karaimiška bandelė su mėsa

Ir rekonstruosime Vytauto Didžiojo istorinį pasakojimą XXI amžiuje.

Nežinomo XVII a. dailininko portretas

Kitas pavyzdys sąvokos analizei. Kodėl pyksta vaikinai, pavadintas ereliu?

Sąvokų analizė atskleidžia, kad kalboje generuojamos unikalios prasmės

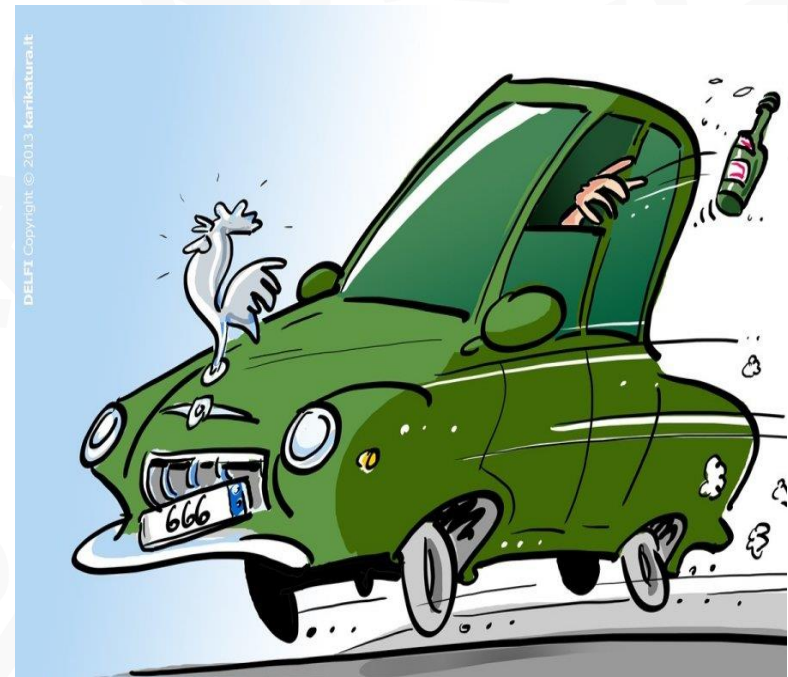
ARAS

© I. Gelūno / 15 min.lt nuotrauka

ERELIS

© R. Daukanto piešinys / Delfi

Suformavę moksleivių suvokimą, kad sąvoka yra unikali dėl tautos istorijos, kultūros, gyvenimo ypatumo, pagrindinį leksikos fondą turtiname leksika, kuri atspindi senovės lietuvių gyvenimo būdą. Mokomės seniausių lietuviškų žodžių. Kokie kalboje išliko veldiniai?

Tai gyvūnų, paukščių ir vabzdžių pavadinimai: avis, ožys, paršas, šuo, veršis, tauras, žuvis, antys, žąsis, erelis, musė.

Tai kūno dalių pavadinimai: ausis, akis, dantis, nosis, pėda, šlaunis.

Tai augalų pavadinimai: javai, linai.

Tai negyvosios gamtos pavadinimai: kalnas, marios, mėnuo, saulė, sniegas.

Tai veiksmy pavadinimai: dirbti, dirba, dirbo; arti aria, arė; sėti, sėja, sėjo; melžti, melžia, melžė; ėsti, ėda, ėdė; kaupti, kaupia, kaupė.

Tai giminių pavadinimai: mama, sūnus, duktė, sesuo.

Veldinių (baltiškų leksikos) sampratos įtvirtinimui skirta pratimo pavyzdys

Parašyk pasakojimą apie protėvių gyvenimo būdą. Kokius darbus jie dirbo? Kokius gyvulius augino? Ką sėjo? Remkis žodžių junginių banku.

Žodžių junginių bankas:

- protėviai arė žemę,
- sėjo javus,
- augino kviečius, rugius, avižas, miežius, kukurūzus, ryžius,
- augino avis, ožkas, paršus, veršius,
- melžė karves,
- gaudė žuvis,
- šėrė gyvulius, kurie ėdė žolę, šieną, grūdus, bulves,
- su šunimis medžiojo žąsis, antis, taurus,
- kaupė maisto atsargas

(Kas tas taurus?)

*Nežinomą žodį galima vizualizuoti prieš naudojantis žodynu.
Tiesiog reikia jį įvesti į guglo vaizdų paieškos sistemą. Vaizdas
padeda įsiminti*

© S. Paltanavičiaus nuotr.

Kas tas tauras?
Štai koks vaizdas
internete

Leksikos ir sematikos mokymo per sąvokos sampratą rezultatai

Plečiam pagrindinį leksikos fondą įtraukdami agrarinės kultūros ir istorinio gyvenimo būdo leksiką. Pagal programos reikalavimus suformuojame baltiškos leksikos sampratą.

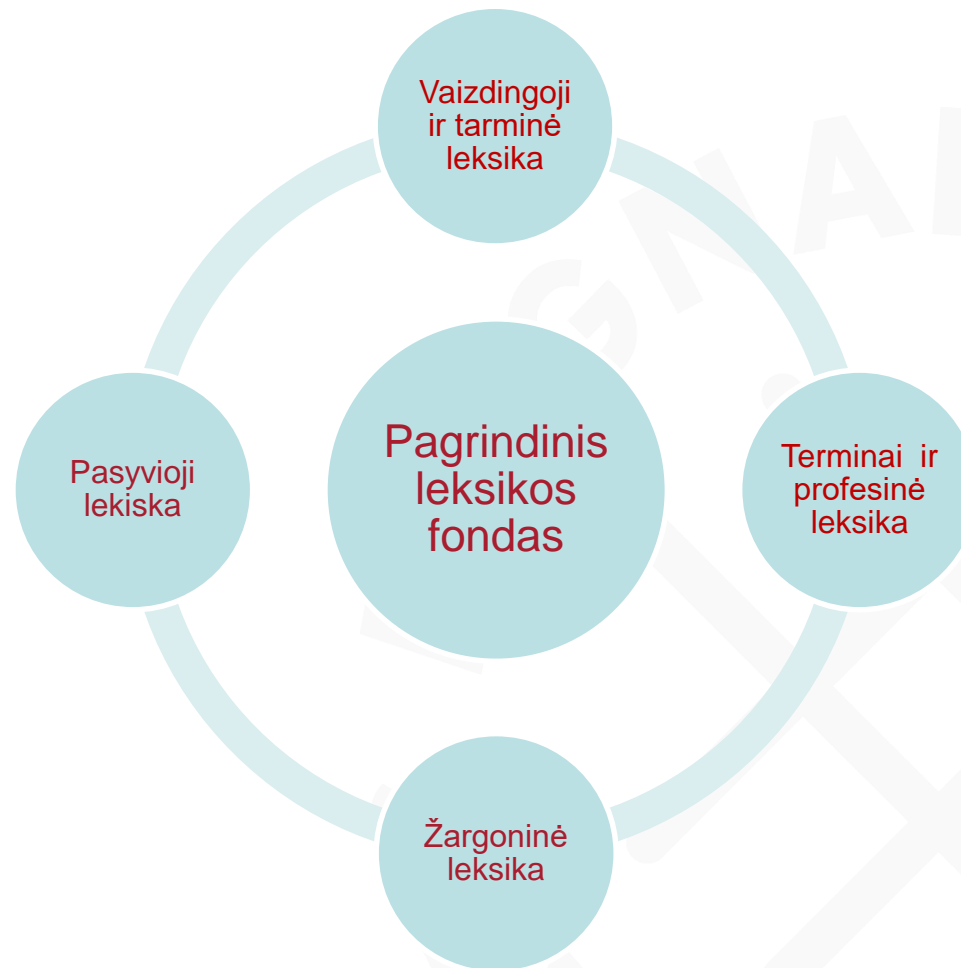
Mokomės kurti, naudodamiesi žodžio kūrybine galia. O tai reiškia, išmokstame „išmanyti rašymo strategijas ir jomis naudotis.“ (*Programa*)

Vizualizuodami mokomės nežinomų žodžių. O tai reiškia, mokomės „ieškoti informacijos, aiškindamiesi nežinomų žodžių reikšmes, ir išmokstame tuos žodžius vartoti.“
(*Programa*)

9-10 klasės veiklos ir mokymosi pasiekimai pagal Lietuvių kalbos ir literatūros pagrindinio ugdymo bendrąją programą, patvirtintą Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2016 m. sausio 25 d. įsakymu Nr. V-46

- Redagavimas
 - Teksto analizė nustatytu principu.
 - Projektiniai darbai.
-
- Geba pasirinkti pagal kontekstą tinkamą žodyną.
 - Atpažįsta, geba paaiškinti ir tikslingai vartoja leksines, sintaksines ir fonetines stiliaus figūras bei retorines raiškos priemones.
 - Geba kurti tekstus.

Siekiant išmokyti moksleivius kurti įvairių žanrų tekstus reikia suformuoti gebėjimą skirti leksikos tipus pagal vartojimą

Moksleiviai turėtų gebėti vertinti naujažodžių atsiradimo ir įsitvirtinimo kalboje procesus

Programoje numatytiems kalbiniams tiriamesiems projektams tiktų rašytojo leksikos analizė

- Tradiciškai kalba, interpretuojant rašytojo kūrybą, analizuojama kaip papildomas elementas.
- Kūrybos analizės ir interpretavimo kryptis yra *tekstų prasmė* → *kalbos analizė (paprastai stiliaus požiūriu)*. Tačiau kūrėjo kalbą galima analizuoti ir naudojant kryptį *kalbos analizė (leksika, naujadarai, etc.)* → *kūrinių prasmė*.
- Tokia analizė gali atskleisti iki tol nepastebėtų kūrybos ir asmenybės bruožų, padėti geriau pažinti autorių ir tiksliau interpretuoti jo kūrybą.
- Taip pat tai veiksmingas būdas atskleisti, koks vaidmuo tenka kalbai bet kurio rašytojo ar mąstytojo kūryboje ir gyvenime.

Pavyzdžiui, kaip interpretuoti šiuos Vydūno sukurtus žodžius?

- **šūžùs**, -ì adj. (4); Vd kimus, pakimęs. (plg. ištiktuką *šu šu šu*)
- **čiužiuoklė** (neol.) sf. slidė, pašliūža: Bėgiojo ilgosiomis čiužiuoklėmis ant sniego Vd. (plg. ištiktuką *čiūžt*)
- **gaudulas** sm. metalinis skritulys, Rytų žemėse vartojamasšiuos maldyklose kaip varpas: Tame skliaute kyba didis gaudulas Vd. (plg. veiksmąžodį *gausti*)
- **aitróti, -ója, -ójo** karščiuojantis kalbėti, šūkauti: Ko tas čia taip aitroja, lyg nebūtų pačioj šventoj miškų tyloj toj mūsų! Vd. (plg. jaustuką *ai ai*)

Atsakymą žr. „Gimtojoje kalboje“ <http://lituanistusamburis.lt/jolanta-zabarskaite-vydunas-ir-kalba/>

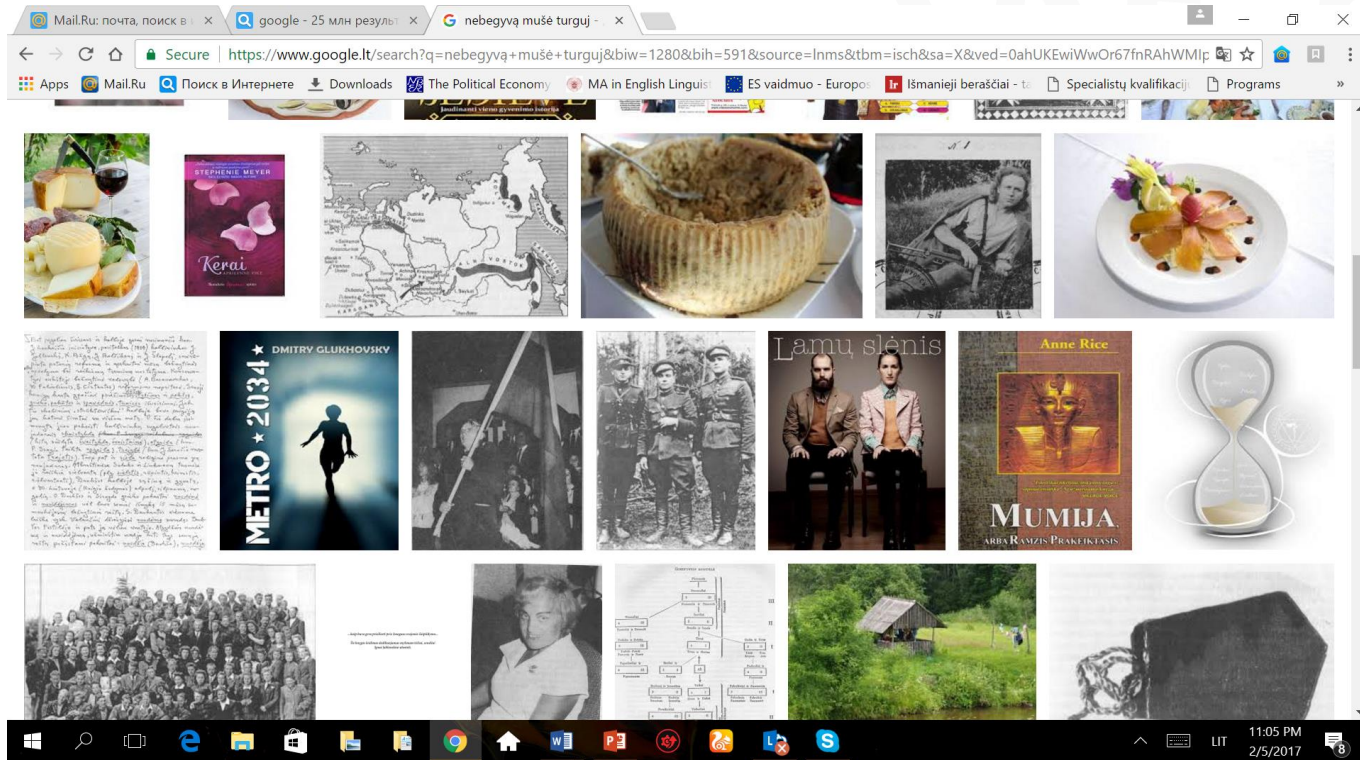
Vizualizuojant galima įvertinti ir sudėtingas metaforas. Eksperimentavome su M. Martinaičio metafora. Jos vizualizavimas parodė, kad poetinis eilėraščio laikas yra pokaris

- **Ir dangun nuėjo žemė**
- Kur ugnies nupirksi kirviui,
Ką tu, sveikas, malsi žiemą?
Kur grandinę gausi karvei,
Kad prie jos pririštum žemę?
- Karo metuos, žydint ievoms,
Kieno gluosny kvailė ūkė –
Nėra pievų, nėra dievo,
Nėra vinių plaktukai.
- Gaisro miestai raudonavo,
Lyg kažkas ten pjautų gaidį.
Mušė rykšte bergždžią avį –
Kam ant stalo valgis baigės.
- Iš ugnies kaip pragyventi?
Neužteks jos šitai žiemai.
Kvailė pažvelgė pro rentinį –
Ir dangun nuėjo žemė.
- Iš vandens išėjo žuvys,
Kai pasauly degė turtai.
Už kaltes, už tai, kas buvo –
Nebegyva mušė turguj.

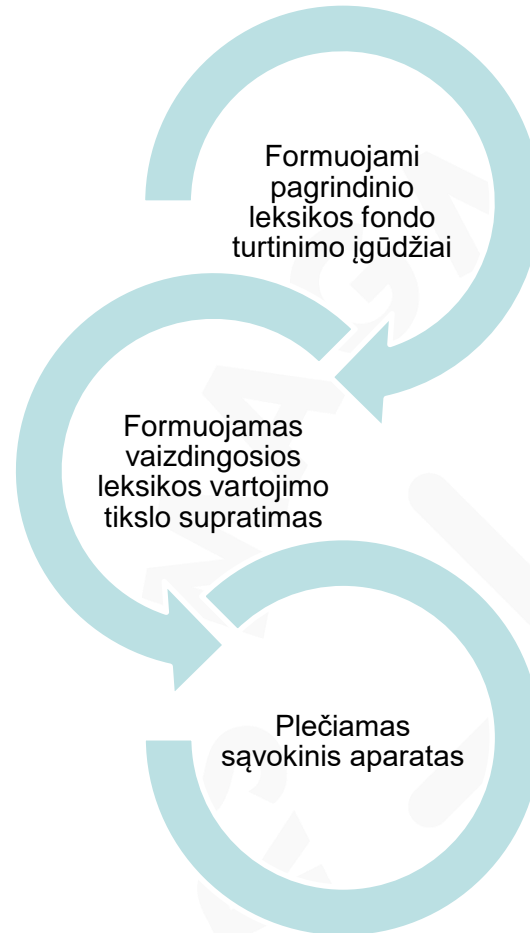
© E. Levin nuotrauka

Kompiuterio ekrano vaizdas su paieška „nebegyvą mušė turguj“: partizanų nuotraukos

Pristatytos metodologijos rezultatai

Svarbu!

- Suprasti, kad žodis yra tikrovės „etiketė“.
- Suprasti, kas yra sąvoka.
- Suvokti kalbos semantinius mechanizmus.
- Naudotis leksikos semantiniiais laukais.
- Gebėti diferencijuoti leksiką pagal vartojimą.

Svarbu!

- Puikiai išmoktas pagrindinis leksikos fondas.
- Vaizdingosios leksikos vartojimas pagal poreikį ir tikslingumą.
- Abstrakčiosios, sąvokinės leksikos aparato nuolatinis plėtimas.
- Sąmoningas naujažodžių vertinimas.
- Skaitmeninių išteklių panaudojimas.

Trijų K išmintis

- Kognityvinis požiūris į leksiką.
- Kūrybiškumas per žodį.
- Esminiai klausimai: *kodėl?*
Kam?
- *Jei turite klausimų, pastebėjimų, idėjų, rašykite*
[*jzabarskaite@yahoo.com*](mailto:jzabarskaite@yahoo.com)